

ศึกษาแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์
อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย*
A STUDY OF GUIDELINES FOR TEMPLE DEVELOPMENT BASED ON
THE FOURFOLD BUDDHIST CULTIVATION BHĀVANĀ 4 OF
THE SANGHA IN PHON PHISAI DISTRICT,
NONG KHAI PROVINCE

พระมหาชานน อภิญโญ (พันพิมพ์)¹, พระภวนาวาชรมุณี²,
และ พระมหาไพฑูรย์ สิริธมโม³
Phramaha Chanon Akinchano (Phanphim)¹, Phra Phawana Watcharamuni²
and Phramaha Paitool Siridhammo
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย¹⁻³
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand¹⁻³
Corresponding Author's Email: 6702205009@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษารูปแบบการพัฒนาวัดและหลักภavana 4 ในพระพุทธศาสนา (2) ศึกษาสภาพปัจจุบันของการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย และ (3) เสนอแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 22 รูป/คน และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีพรรณนาความ

ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการพัฒนาวัดในบริบทพระพุทธศาสนาไทยประกอบด้วย 3 ด้านสำคัญ ได้แก่ การพัฒนาเชิงกายภาพ การพัฒนาเชิงสังคมและบทบาทหน้าที่ และการพัฒนาเชิงจิตวิญญาณและคุณธรรม โดยควรดำเนินการในลักษณะบูรณาการอย่างสมดุล ขณะที่หลักภavana 4 ประกอบด้วย กายภavana ศิลภavana จิตตภavana และปัญญาภavana ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นระบบจากพฤติกรรมภายนอกสู่การพัฒนาปัญญา สามารถประยุกต์ใช้เป็นกรอบแนวคิดในการพัฒนาองค์กรสงฆ์ได้อย่างเหมาะสม

สภาพปัจจุบันของการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 พบว่า วัดส่วนใหญ่มีการดำเนินกิจกรรมที่สอดคล้องกับหลักภavana 4 อย่างเป็นรูปธรรม โดยเฉพาะด้านจิตตภavana และศิลปภavana ผ่านกิจกรรมปฏิบัติธรรม การรักษาพระธรรมวินัย การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม

---

* Received 26 April 2026; Revised 30 May 2026; Accepted 13 July 2026

การอบรมคุณธรรมแก่เยาวชน การเป็นศูนย์กลางกิจกรรมของชุมชน และการดูแลสิ่งแวดล้อมภายในวัด อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานยังขาดกรอบยุทธศาสตร์ร่วมในระดับอำเภอ

แนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 เสนอให้ใช้เป็นกรอบยุทธศาสตร์ในการพัฒนาด้านการปฏิบัติธรรม การศึกษา สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งเสริมสร้างวินัย คุณธรรม การพัฒนาจิตใจ การคิดวิเคราะห์ ความร่วมมือของชุมชน และการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน เพื่อเสริมสร้างความสามัคคี ความมั่นคง และความยั่งยืนของวัดในระยะยาว

คำสำคัญ: การพัฒนาวัด, หลักภavana 4, คณะสงฆ์, พระพุทธศาสนา, ความยั่งยืน

Abstract

This research aimed to: (1) study the models of temple development and the principles of the Four Bhāvanā in Buddhism; (2) investigate the current conditions of temple development based on the Four Bhāvanā of the Sangha in Phon Phisai District, Nong Khai Province; and (3) propose guidelines for temple development based on the Four Bhāvanā of the Sangha in Phon Phisai District, Nong Khai Province. This study employed qualitative research methodology. Data were collected through in-depth interviews with 22 key informants and analyzed using descriptive analysis.

The findings revealed that temple development in the context of Thai Buddhism consists of three major dimensions: physical development, social and functional development, and spiritual and moral development. Effective temple development should integrate these three dimensions in a balanced and holistic manner. The Four Bhāvanā principles comprise physical development (Kāya-bhāvanā), moral development (Sīla-bhāvanā), mental development (Citta-bhāvanā), and wisdom development (Paññā-bhāvanā). These principles represent a systematic process of human development progressing from external behavioral cultivation to wisdom enhancement and can be effectively applied as a conceptual framework for Sangha organizational development.

Regarding the current conditions of temple development based on the Four Bhāvanā, most temples were found to implement activities concretely aligned with these principles, particularly in mental and moral development through meditation practices, adherence to monastic discipline, Buddhist

education, moral training for youth, community-centered activities, and environmental management within temple areas. However, temple administration still lacked a unified strategic framework at the district level.

The proposed guidelines recommend applying the Four Bhāvanā as a strategic framework for development in four areas: religious practice, education, social engagement, and environmental management. The approach emphasizes discipline, morality, mental cultivation, critical thinking, community cooperation, and sustainable environmental management in order to strengthen unity, stability, and long-term sustainability of temples.

Keywords: Temple Development, Four Bhāvanā Principles, Sangha, Buddhism, Sustainability

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยที่มีบทบาทต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต จริยธรรม และความสงบสุขของประชาชนมาอย่างยาวนาน โดย “วัด” ถือเป็นสถาบันหลักทางพระพุทธศาสนาที่ทำหน้าที่ทั้งด้านการศึกษา การเผยแผ่พระธรรมคำสอน การอบรมศีลธรรม และการเป็นศูนย์กลางจิตใจของชุมชน สอดคล้องกับพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และที่แก้ไขเพิ่มเติม ซึ่งกำหนดบทบาทของคณะสงฆ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและส่งเสริมคุณธรรมแก่ประชาชน นอกจากนี้ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติยังให้ความสำคัญกับการพัฒนาคนโดยยึดหลักคุณธรรม จริยธรรม และการสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ อันสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของวัดในฐานะศูนย์กลางการพัฒนาคนและสังคม

หลักภavana 4 ได้แก่ กายภavana ศิลภavana จิตตภavana และปัญญาภavana เป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่มุ่งพัฒนามนุษย์อย่างเป็นองค์รวม ทั้งด้านร่างกาย ความประพฤติ จิตใจ และปัญญา โดยเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาบุคคล องค์กร และสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ (พระธรรมปิฎก, 2540, น. 92) นอกจากนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (2551, น. 108) ได้อธิบายว่า การภavanaเป็นกระบวนการพัฒนาตนที่ครอบคลุมทั้งด้านกาย ศิล จิต และปัญญา ซึ่งหากนำมาประยุกต์ใช้ในการบริหารและพัฒนาวัด จะช่วยเสริมสร้างบทบาทของวัดให้เป็นศูนย์กลางแห่งคุณธรรม การเรียนรู้ และการพัฒนาชุมชนได้อย่างยั่งยืน

อย่างไรก็ตาม จากสภาพสังคมปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยี ส่งผลให้วิถีชีวิตของประชาชนเปลี่ยนแปลงไป วัดหลายแห่ง

ประสบปัญหาด้านการบริหารจัดการ ขาดแนวทางการพัฒนาที่ชัดเจน และไม่สามารถปรับบทบาทให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนได้อย่างเหมาะสม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (2561, น. 52) รายงานว่า วัดจำนวนมากยังขาดการบริหารจัดการเชิงระบบ ทั้งด้านกายภาพ การจัดกิจกรรมทางศาสนา และการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน ส่งผลให้บทบาทของวัดในการเป็นศูนย์กลางจิตใจของประชาชนลดลง นอกจากนี้ กองวิจัยพระพุทธศาสนา (2562, น. 73) ยังชี้ให้เห็นว่า การดำเนินกิจกรรมของวัดส่วนใหญ่ยังอาศัยแนวปฏิบัติตามประเพณี มากกว่าการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้อย่างเป็นรูปธรรม

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (2555, น. 128) ได้กล่าวว่า การพัฒนาวัดควรมุ่งพัฒนาทั้งด้านกายภาพและด้านจิตวิญญาณควบคู่กัน เพื่อให้วัดเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้และเป็นที่พึ่งทางจิตใจของประชาชน ขณะเดียวกัน หลักภavana 4 ยังสามารถใช้เป็นกรอบในการพัฒนาวัดให้เกิดความสมดุลทั้งด้านสิ่งแวดล้อม ศีลธรรม จิตใจ และปัญญา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2551, น. 79) รวมถึงเป็นแนวทางในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนและสังคมโดยรวม (กองวิจัยพระพุทธศาสนา, 2562, น. 127)

สำหรับอำเภอโพธาราม จังหวัดหนองคาย ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาและมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน แม้วัดหลายแห่งจะมีบทบาทในการจัดกิจกรรมทางศาสนาและการพัฒนาชุมชน แต่ยังพบข้อจำกัดในการนำหลักภavana 4 มาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาวัดอย่างเป็นระบบ ทั้งด้านการปฏิบัติธรรม การศึกษาพระพุทธศาสนา การบริหารจัดการวัด และการส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชน ทำให้การดำเนินงานยังขาดเอกภาพและความต่อเนื่อง อีกทั้งยังไม่มีรูปแบบการพัฒนาที่สอดคล้องกับบริบทของพื้นที่อย่างชัดเจน

จากความเป็นมาและสภาพปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธาราม จังหวัดหนองคาย เพื่อศึกษารูปแบบการพัฒนาวัดและสภาพปัจจุบันของการดำเนินงาน ตลอดจนเสนอแนวทางการพัฒนาวัดที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชน โดยมุ่งหวังให้ผลการวิจัยสามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางทางศาสนา ศีลธรรม และจิตใจของประชาชนอย่างมีประสิทธิภาพ อันจะนำไปสู่การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ความมั่นคงของพระพุทธศาสนา และการพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบการพัฒนาวัด และหลักภavana 4 ในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันของการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธาราม จังหวัดหนองคาย

3. เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวนา 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธิ์พิสัย จังหวัดหนองคาย

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) มุ่งศึกษาการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวนา 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธิ์พิสัย จังหวัดหนองคาย โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสารและภาคสนาม ประกอบด้วย 1) เอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 2) เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา หนังสือตำรา บทความวิชาการ งานวิจัย และสื่อออนไลน์ที่เกี่ยวข้อง และ 3) การศึกษาภาคสนามโดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกแบบมีโครงสร้างจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เพื่อนำข้อมูลมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยอย่างเป็นระบบ

2. กลุ่มเป้าหมาย/ผู้ให้ข้อมูลหลัก

ผู้ให้ข้อมูลหลักในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ พระสงฆ์และประชาชนในอำเภอโพธิ์พิสัย จังหวัดหนองคาย จำนวน 22 รูป/คน ซึ่งได้จากการคัดเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ตามคุณสมบัติที่กำหนด ประกอบด้วย 1) เจ้าคณะอำเภอและเจ้าคณะตำบล จำนวน 2 รูป 2) เจ้าอาวาส จำนวน 5 รูป 3) พระสงฆ์ จำนวน 5 รูป 4) ประชาชนท้องถิ่น จำนวน 5 คน และ 5) ประชาชนทั่วไป จำนวน 5 คน เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกที่ครอบคลุมมิติด้านแนวคิด ความเชื่อ และแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวนา 4

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง เครื่องบันทึกเสียง กล้องถ่ายรูป และผู้ช่วยวิจัยภาคสนาม โดยผู้วิจัยได้ดำเนินการสร้างเครื่องมือจากการศึกษาแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากนั้นนำแบบสัมภาษณ์เสนออาจารย์ที่ปรึกษาและผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบความถูกต้อง ความสอดคล้อง และความครอบคลุมของเนื้อหา ก่อนปรับปรุงแก้ไขให้สมบูรณ์ และนำไปขอรับรองจริยธรรมการวิจัยจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ เพื่อให้เครื่องมือมีคุณภาพและมีความน่าเชื่อถือทางวิชาการ

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลจากทั้งเอกสารและภาคสนาม โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก เอกสารวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ควบคู่กับการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในพื้นที่วิจัย ภายหลังการประสานงานและขออนุญาตอย่างเป็นทางการ ทั้งนี้ การเก็บข้อมูลมุ่งศึกษาสภาพปัจจุบัน ปัญหา และแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวนา 4 ในด้านการพัฒนาจิตใจ การศึกษา สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อนำไปสู่การพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางแห่งการปฏิบัติธรรมและการสร้างสันติสุขในชุมชน

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) ด้วยการนำข้อมูลจากเอกสารและการสัมภาษณ์มาจัดหมวดหมู่ ตรวจสอบความถูกต้อง วิเคราะห์สังเคราะห์ และตีความตามกรอบแนวคิดและวัตถุประสงค์ของการวิจัย จากนั้นสรุปผลอภิปรายผล และเสนอแนะแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวา 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย ให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนและหลักพระพุทธศาสนาอย่างเป็นรูปธรรม

ผลการวิจัย

1. ผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 การศึกษารูปแบบการพัฒนาวัดและหลักภาวา 4

1.1 ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาวัดมี 3 รูปแบบสำคัญ ได้แก่ 1) การพัฒนาเชิงกายภาพ มุ่งพัฒนาเสนาสนะ ภูมิทัศน์ และการบริหารจัดการวัด 2) การพัฒนาเชิงสังคม มุ่งส่งเสริมบทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางชุมชนด้านศาสนา การศึกษา และสาธารณสงเคราะห์ และ 3) การพัฒนาเชิงจิตวิญญาณ มุ่งพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม และการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์และประชาชน

1.2 ผลการศึกษาหลักภาวา 4 พบว่า ประกอบด้วย กายภาวา สีลภาวา จิตตภาวา และปัญญาภาวา ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นระบบ เริ่มจากการพัฒนาพฤติกรรมภายนอกไปสู่การพัฒนาคุณธรรม จิตใจ และปัญญา ทั้ง 4 ด้านมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างต่อเนื่อง

โดยสรุป การพัฒนาวัดที่มีประสิทธิภาพควรเป็นการพัฒนาแบบองค์รวมที่บูรณาการด้านกายภาพ สังคม และจิตวิญญาณเข้าด้วยกัน โดยใช้หลักภาวา 4 เป็นกรอบแนวคิดสำคัญในการพัฒนาวัดและองค์กรสงฆ์ให้เกิดความเข้มแข็ง ความสามัคคี และความยั่งยืน

2. ผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 สภาพปัจจุบันของการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวา 4

ผลการวิจัยพบว่า วัดในอำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย มีการดำเนินงานที่สอดคล้องกับหลักภาวา 4 ในหลายด้าน ได้แก่ ด้านการปฏิบัติธรรม การศึกษา สังคม และสิ่งแวดล้อม

2.1 ด้านการปฏิบัติธรรม วัดยังคงเป็นศูนย์กลางการสวดมนต์ เจริญสมาธิ และเผยแผ่ธรรมะ ส่งผลให้พระสงฆ์และประชาชนมีความสงบและเกิดความสามัคคี

2.2 ด้านการศึกษา วัดมีบทบาทในการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมและอบรมคุณธรรมแก่เยาวชน โดยเน้นวินัย คุณธรรม สมาธิ และการพัฒนาปัญญา

2.3 ด้านสังคม วัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางกิจกรรมชุมชน การให้คำปรึกษา และการสาธารณสงเคราะห์ ซึ่งช่วยสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระสงฆ์กับประชาชน

2.4 ด้านสิ่งแวดล้อม วัดส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับความสะอาด ความร่มรื่น และการดูแลภูมิทัศน์ของวัด แต่ยังขาดการวางแผนเชิงระบบในระยะยาว

โดยภาพรวม พบว่า คณะสงฆ์มีทุนทางธรรมและศักยภาพในการพัฒนาวัดอยู่แล้ว แต่การดำเนินงานยังขาดการบูรณาการหลักภavana 4 ให้เป็นกรอบการพัฒนาเชิงยุทธศาสตร์อย่างชัดเจนและต่อเนื่อง

3. ผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 แนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4

ผลการวิจัยเสนอว่า การพัฒนาวัดควรใช้หลักภavana 4 เป็นกรอบยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างความสามัคคีของคณะสงฆ์และชุมชนใน 4 ด้าน ได้แก่

3.1 ด้านการปฏิบัติธรรม ควรกำหนดกิจกรรมปฏิบัติธรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ส่งเสริมวินัย การรักษาศีล การฝึกสมาธิ และการศึกษาธรรมะเชิงลึก เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพของคณะสงฆ์

3.2 ด้านการศึกษา ควรบูรณาการหลักภavana 4 เข้ากับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมและการอบรมคุณธรรม เพื่อพัฒนาความรู้ควบคู่คุณธรรมและปัญญา

3.3 ด้านสังคม ควรส่งเสริมบทบาทวัดในการทำกิจกรรมสาธารณประโยชน์ การให้คำปรึกษา และการสร้างความร่วมมือกับชุมชน เพื่อเสริมสร้างความไว้วางใจและความสามัคคี

3.4 ด้านสิ่งแวดล้อม ควรพัฒนาวัดให้เป็นพื้นที่สะอาด ร่มรื่น และเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม พร้อมทั้งส่งเสริมจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและการใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า

โดยสรุป หลักภavana 4 สามารถประยุกต์ใช้เป็นกรอบการพัฒนาวัดแบบองค์รวม ทั้งด้านกายภาพ คุณธรรม จิตใจ และปัญญา ซึ่งจะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็ง ความสามัคคี และความยั่งยืนของคณะสงฆ์และชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม

อภิปรายผล

การวิจัยเรื่อง ศึกษาแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธาราม จังหวัดหนองคาย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยสามารถอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์การวิจัยได้ดังนี้

5.2.1 ศึกษารูปแบบการพัฒนาวัดและหลักภavana 4 ในพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาวัดในบริบทพระพุทธศาสนาไทยประกอบด้วย 3 มิติสำคัญ ได้แก่ การพัฒนาเชิงกายภาพ การพัฒนาเชิงสังคม และการพัฒนาเชิงจิตวิญญาณและคุณธรรม สะท้อนให้เห็นว่า “วัด” มิได้เป็นเพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นองค์กรทางสังคมและจิตวิญญาณที่ต้องพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม ทั้งด้านโครงสร้างพื้นฐาน การบริหารจัดการ บทบาทต่อชุมชน และการพัฒนาภายในของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน ซึ่ง

สอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาแบบองค์รวมในพระพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นความสมดุลระหว่าง วัตถุและจิตใจ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2559)

ด้านการพัฒนาเชิงสังคม ผลการวิจัยชี้ว่า วัดยังคงมีบทบาทเป็นศูนย์กลางของชุมชน ทั้งด้านศาสนา การศึกษา วัฒนธรรม และการสร้างความสามัคคีในสังคม ซึ่งสอดคล้องกับหลักสังคหวัตถุ 4 ที่มุ่งส่งเสริมความสัมพันธ์อันดีและการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล ขณะที่การพัฒนาเชิงจิตวิญญาณถือเป็นแก่นสำคัญของการพัฒนาวัด เนื่องจากวัดเป็นองค์กรที่มุ่งพัฒนา คุณธรรม จริยธรรม และคุณภาพชีวิตภายในของมนุษย์

นอกจากนี้ ผลการศึกษาหลักภาวนา 4 ได้แก่ กายภาวนา ศิลภาวนา จิตตภาวนา และ ปัญญาภาวนา พบว่า เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นระบบ เริ่มจากการพัฒนา พฤติกรรมภายนอกไปสู่การพัฒนาด้านศีล จิตใจ และปัญญา ซึ่งแต่ละองค์ประกอบมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันตามหลักเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนา จึงสามารถประยุกต์ใช้เป็น กรอบในการพัฒนาองค์กรสงฆ์และการบริหารวัดได้อย่างเหมาะสมและยั่งยืน

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาทองเจริญ สมจิตโต (สุตสี) (2562) ที่ศึกษารูปแบบการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชนในจังหวัดอุดรธานี พบว่า วัดควรมีบทบาทเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ การพัฒนาคุณธรรม การสืบสานวัฒนธรรม และการสร้างเครือข่ายความร่วมมือของชุมชน โดยเจ้าอาวาสมีบทบาทสำคัญในการบริหาร กิจการคณะสงฆ์ทั้งด้านการศึกษา การเผยแผ่ และการสาธารณสงเคราะห์ อันนำไปสู่การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

5.2.2 ศึกษาสภาพปัจจุบันของการพัฒนาวัดด้วยหลักภาวนา 4 ของคณะสงฆ์ อำเภอนาทม จังหวัดหนองคาย

ผลการวิจัยพบว่า คณะสงฆ์อำเภอนาทมมีการดำเนินงานที่สอดคล้องกับหลัก ภาวนา 4 ในหลายมิติ โดยเฉพาะด้านกายภาวนาและศีลภาวนา ซึ่งสะท้อนผ่านกิจวัตร ประจำวัน ความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย และบทบาททางสังคมของวัด

ด้านการปฏิบัติธรรม พบว่า วัดยังคงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการปฏิบัติธรรมของชุมชน อย่างต่อเนื่อง มีการทำวัตร สวดมนต์ และอบรมธรรมะอย่างสม่ำเสมอ สะท้อนถึงความเข้มแข็ง ของทุนทางศาสนาและวัฒนธรรมในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานส่วนใหญ่ยังเป็นไปใน ลักษณะต่างวัดต่างดำเนินงานตามประเพณี มากกว่าการกำหนดนโยบายหรือยุทธศาสตร์ ร่วมกันในระดับคณะสงฆ์อำเภอนาทม

ด้านการศึกษา วัดมีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมและส่งเสริม คุณธรรมแก่เยาวชน โดยเน้นการปลูกฝังวินัย ความสำรวม และการฝึกสมาธิ แต่ยังคงขาดการบูร ณาการหลักภาวนา 4 ให้เป็นกรอบการจัดการเรียนรู้ร่วมกันอย่างเป็นระบบ

ด้านสังคม วัดยังคงเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมชุมชน การช่วยเหลือสาธารณสงเคราะห์ และการให้คำปรึกษาทางจิตใจแก่ประชาชน ซึ่งสะท้อนบทบาทของศีลภาวนาและจิตตภาวนา

ในการสร้างความสงบและความไว้วางใจในสังคม อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานยังขึ้นอยู่กับศักยภาพและภาวะผู้นำของเจ้าอาวาสแต่ละวัดเป็นสำคัญ

ด้านสิ่งแวดล้อม พบว่า วัดส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับความสะอาด ความเป็นระเบียบ และความร่มรื่นภายในวัด แต่ยังคงขาดการวางแผนพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะแนวคิดวัดสีเขียวและการบริหารจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ผลการวิจัยนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระอุกฤษ อุทาโน (เกตุแก้ว) (2564) ที่ศึกษาความพึงพอใจของประชาชนต่อการจัดการงานสาธารณูปการของวัดชาวเหนือ จังหวัดราชบุรี พบว่า การบริหารจัดการวัดที่มีมาตรฐาน ความสะอาด และความเป็นระเบียบ สามารถสร้างความพึงพอใจแก่ประชาชนได้ในระดับสูง แต่ยังพบข้อจำกัดด้านการบริหารเชิงระบบ การพัฒนาสิ่งแวดล้อม และการสร้างความร่วมมือกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง

5.2.3 เสนอแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธาราม จังหวัดหนองคาย

ผลการวิจัยเสนอว่า หลักภavana 4 สามารถประยุกต์ใช้เป็น กรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาวัด ได้อย่างเหมาะสม โดยกายภavanaเป็นฐานของระเบียบ วินัย และสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม ศีลภavanaเป็นรากฐานของความโปร่งใสและความน่าเชื่อถือ จิตตภavanaเป็นกลไกในการสร้างความสามัคคีและความร่วมมือภายในชุมชน ส่วนปัญญาภavanaเป็นเครื่องมือสำคัญในการวางแผน การบริหารจัดการ และการตัดสินใจอย่างมีเหตุผล

ด้านการปฏิบัติธรรม ควรกำหนดกิจกรรมและมาตรฐานการดำเนินงานร่วมกันในระดับอำเภอ เพื่อสร้างเอกภาพในการพัฒนาวัด ด้านการศึกษา ควรบูรณาการหลักภavana 4 เข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ทั้งในระบบพระปริยัติธรรมและการอบรมประชาชน เพื่อพัฒนาทั้งความรู้ ควบคู่คุณธรรม ด้านสังคม ควรส่งเสริมบทบาทวัดในการสร้างเครือข่ายความร่วมมือและการแก้ปัญหาชุมชน ส่วนด้านสิ่งแวดล้อม ควรพัฒนาวัดสีเขียวและวางแผนการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

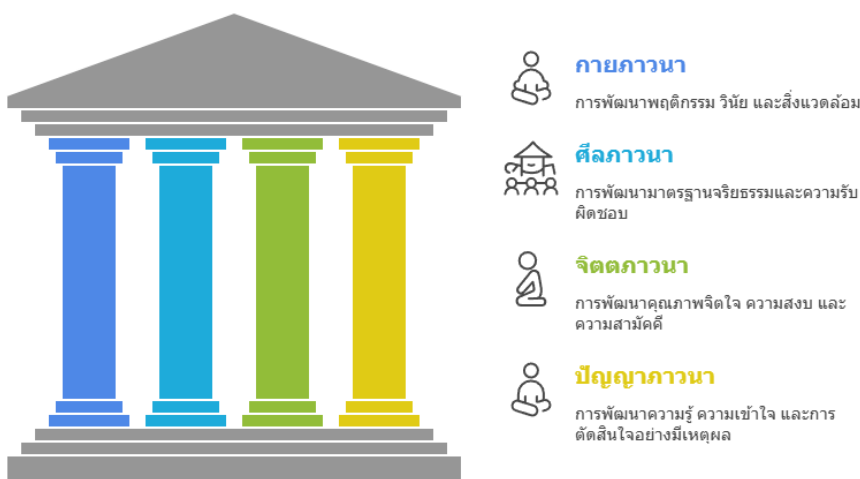
แนวทางดังกล่าวสะท้อนการเปลี่ยนผ่านจาก การดำเนินงานตามบทบาทดั้งเดิม ไปสู่การพัฒนาเชิงยุทธศาสตร์ ที่มีเป้าหมายร่วมกันในระดับคณะสงฆ์ อันจะนำไปสู่ความเข้มแข็ง ความสามัคคี และความยั่งยืนของวัดในระยะยาว

ผลการวิจัยสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาประภาส วีรพล (พลจ่า) (2563) ที่ศึกษาภาวะผู้นำของเจ้าอาวาสกับการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชน จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า เจ้าอาวาสที่มีภาวะผู้นำและประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการบริหาร สามารถพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งด้านการศึกษา การเผยแผ่ การสาธารณสงเคราะห์ และการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างวัดกับชุมชน รวมทั้งให้ความสำคัญกับการบริหารเชิงยุทธศาสตร์ การวางแผน และการสร้างความสามัคคีภายในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ในการวิจัยครั้งนี้อย่างชัดเจน

องค์ความรู้ใหม่

การวิจัยเรื่อง ศึกษาแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana 4 ของคณะสงฆ์อำเภอโพธารักษ์ จังหวัดหนองคาย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ จากการวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยขั้นต้น ผู้วิจัยได้องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย ดังนี้

กรอบการพัฒนาวัดแบบองค์รวม

แผนภาพที่ ๑ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

๑. องค์ความรู้เชิงแนวคิด (Conceptual Knowledge) การพัฒนาวัดในบริบทพระพุทธศาสนา มิได้หมายถึงการพัฒนาเชิงกายภาพหรือโครงสร้างพื้นฐานเท่านั้น หากแต่เป็นกระบวนการพัฒนาแบบองค์รวม (Holistic Development) ที่ครอบคลุม ๔ มิติ ตามหลักภavana ๔ ได้แก่ กายภavana การพัฒนาพละการ วินัย และสิ่งแวดล้อม ศีลภavana การพัฒนามาตรฐานจริยธรรมและความรับผิดชอบ จิตตภavana การพัฒนาคุณภาพจิตใจ ความสงบ และความสามัคคี ปัญญาภavana การพัฒนาความรู้ ความเข้าใจ และการตัดสินใจอย่างมีเหตุผล องค์ความรู้สำคัญที่ค้นพบ คือ หลักภavana ๔ สามารถทำหน้าที่เป็น “กรอบพัฒนาเชิงระบบ” (Systematic Development Framework) ที่ เชื่อมโยงการพัฒนาภายใน (Inner Development) กับการพัฒนาภายนอก (Outer Development) ของวัดได้อย่างบูรณาการ

๒. องค์ความรู้เชิงสภาพปัจจุบัน (Empirical Knowledge) จากการศึกษาสภาพปัจจุบันของคณะสงฆ์อำเภอโพธารักษ์ จังหวัดหนองคาย พบว่า ๑. การพัฒนาวัดส่วนใหญ่ยังเน้นด้านกายภาพ เช่น การก่อสร้างและปรับปรุงภูมิทัศน์ ๒. การพัฒนาด้านศีลธรรมและจิตใจ มีการดำเนินการ แต่ยังขาดการเชื่อมโยงเป็นระบบ ๓. การวางแผนพัฒนายังไม่ได้นำหลักภavana ๔ มาใช้เป็นกรอบเชิงยุทธศาสตร์อย่างชัดเจน ๔. ความสามัคคีเกิดขึ้นในระดับกิจกรรม

แต่ยังต้องการกลไกที่สร้างความยั่งยืนในระยะยาว องค์ความรู้ที่ได้ คือ การพัฒนาวัดที่ผ่านมายังเป็นลักษณะ “แยกส่วน” (Fragmented Development) มากกว่าการพัฒนาแบบบูรณาการ

๓. องค์ความรู้เชิงกระบวนการ (Process Knowledge) ผลการวิจัยพบว่า การนำหลักภavana ๔ มาใช้ในการพัฒนาวัด ควรดำเนินการเป็น “ลำดับขั้นเชิงพัฒนา” ดังนี้ ขั้นที่ ๑ พัฒนาระบบและวินัยภายนอก (กายภavana) จัดระเบียบวัดและสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมกิจกรรมส่วนรวม สร้างวัฒนธรรมความรับผิดชอบ ขั้นที่ ๒ สร้างมาตรฐานจริยธรรมร่วม (ศีลภavana) ยึดพระธรรมวินัยเป็นศูนย์กลาง สร้างความโปร่งใสในการบริหาร สร้างข้อตกลงร่วมภายในคณะสงฆ์ ขั้นที่ ๓ เสริมสร้างคุณภาพจิตและความสามัคคี (จิตตภavana) ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมอย่างสม่ำเสมอ ใช้หลักเมตตาและขันติในการแก้ไขความขัดแย้ง พัฒนาภาวะผู้นำเชิงจิตวิญญาณ ขั้นที่ ๔ ยกกระดานการเรียนรู้และการบริหารอย่างมีปัญญา (ปัญญาภavana) วางแผนเชิงยุทธศาสตร์ วิเคราะห์ปัญหาอย่างรอบด้าน ส่งเสริมการเรียนรู้ร่วมกันของคณะสงฆ์ องค์ความรู้สำคัญ คือ การพัฒนาวัดที่ยั่งยืนต้องเริ่มจาก “การพัฒนาคน” ก่อน “การพัฒนางาน” และต้องดำเนินควบคู่กันทั้ง ๔ มิติ

๔. องค์ความรู้เชิงแบบจำลอง (Model Knowledge) จากการสังเคราะห์ข้อมูลทั้งหมด ผู้วิจัยเสนอแบบจำลององค์ความรู้เรียกว่า “PHAVANA ๔ TEMPLE DEVELOPMENT MODEL” ซึ่งมีโครงสร้างดังนี้ ๑. ฐานราก กายภavana (วินัยและระบบ) ๒. โครงสร้าง ศีลภavana (มาตรฐานคุณธรรม) ๓. พลังภายใน จิตตภavana (ความสงบและความสามัคคี) ๔. ยอดพัฒนา ปัญญาภavana (การบริหารอย่างมีวิสัยทัศน์) ทั้ง ๔ องค์ประกอบทำงานสัมพันธ์กันแบบวงจรต่อเนื่อง (Dynamic Cycle) ไม่ใช่ขั้นตอนที่แยกขาดจากกัน

๕. องค์ความรู้เชิงคุณค่า (Value-Based Knowledge) การพัฒนาวัดด้วยหลักภavana ๔ มิติมุ่งเพียงประสิทธิภาพการบริหาร แต่เน้นคุณค่า ๓ ประการ คือ ความสามัคคีภายในคณะสงฆ์ ความศรัทธาและความเชื่อมั่นจากชุมชน ความยั่งยืนของวัดในฐานะสถาบันทางสังคมและจิตวิญญาณ

สรุปองค์ความรู้จากการวิจัย งานวิจัยนี้ค้นพบว่า หลักภavana ๔ สามารถทำหน้าที่เป็น “กรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาวัดแบบองค์รวม” ที่เชื่อมโยงการพัฒนาพฤติกรรม วินัยจิตใจ และปัญญา เข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ การพัฒนาที่เริ่มจากภายในคณะสงฆ์ และขยายสู่บทบาทภายนอกของวัด จะนำไปสู่ความสามัคคี ความเข้มแข็ง และความยั่งยืนขององค์กรสงฆ์ในระยะยาว องค์ความรู้สำคัญจากการวิจัย คือ “การพัฒนาวัดที่แท้จริงต้องเริ่มจากการพัฒนาภavaภายในของพระสงฆ์ทั้ง ๔ มิติ และดำเนินไปอย่างบูรณาการ จึงจะก่อให้เกิดความสามัคคีและความมั่นคงของคณะสงฆ์อย่างยั่งยืน”

สรุป/ข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง ศึกษาแนวทางการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana ๔ ของคณะสงฆ์อำเภอ โพนพิสัย จังหวัดหนองคาย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม และการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้สรุปเป็นข้อเสนอแนะจากการวิจัย ดังนี้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. กำหนดหลักภavana ๔ เป็นกรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาวัดในระดับอำเภอ ควรมี การประกาศหรือกำหนดแนวนโยบายร่วมของคณะสงฆ์อำเภอโพนพิสัยให้ใช้หลักภavana ๔ เป็นกรอบแนวคิดหลักในการวางแผนและขับเคลื่อนการพัฒนาวัด ทั้งด้านการปฏิบัติธรรม การศึกษา สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อสร้างเอกภาพและทิศทางร่วมกันอย่างชัดเจน

๒. จัดทำแผนพัฒนาวิถียุทธศาสตร์กลาง-ระยะยาวในระดับเครือข่ายอำเภอ ควรมีกำหนด แผนยุทธศาสตร์ ๓-๕ ปี ที่บูรณาการหลักภavana ๔ ไว้อย่างเป็นรูปธรรม โดยมีตัวชี้วัดด้านกาย ภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา เพื่อให้การพัฒนาไม่เพียงกิจกรรมตาม วาระ แต่เป็นกระบวนการต่อเนื่อง

๓. พัฒนาศักยภาพผู้นำสงฆ์ด้านการบริหารเชิงพุทธ ควรจัดอบรมหรือสัมมนาเจ้า อาวาสและผู้ช่วยเจ้าอาวาสเกี่ยวกับการประยุกต์หลักภavana ๔ ในการบริหารจัดการองค์กร สงฆ์ เพื่อยกระดับภาวะผู้นำเชิงธรรมาภิบาลและสร้างมาตรฐานร่วม

๔. ส่งเสริมระบบติดตามและประเมินผลเชิงคุณธรรมและจิตวิญญาณ นอกจาก ตัวชี้วัดด้านกายภาพ ควรมีการประเมินผลด้านคุณธรรม ความสามัคคี และการมีส่วนร่วมของ ชุมชน เพื่อสะท้อนผลลัพธ์ตามหลักภavana ๔ อย่างรอบด้าน

๕. สร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน และหน่วยงานท้องถิ่น ควร ส่งเสริมความร่วมมือเชิงนโยบายระหว่างคณะสงฆ์ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สถานศึกษา และภาคประชาชน เพื่อสนับสนุนการพัฒนาวัดอย่างบูรณาการ โดยเฉพาะด้านสังคมและ สิ่งแวดล้อม

ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

๑. บูรณาการหลักภavana ๔ ในการกำหนดกิจกรรมประจำปีของวัด วัดแต่ละแห่ง สามารถนำผลวิจัยไปออกแบบกิจกรรม โดยจัดให้มีกิจกรรมที่ครอบคลุมทั้ง ๔ มิติในแต่ละปี เช่น โครงการปฏิบัติธรรม (จิตตภาวนา) โครงการอบรมศีลธรรม (ศีลภาวนา) และโครงการ พัฒนาวัดสีเขียว (กายภาวนาและปัญญาภาวนา)

๒. จัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างวัดในระดับอำเภอ ควรมีการประชุมหรือเสวนา แลกเปลี่ยนแนวปฏิบัติที่ดี (Best Practices) เกี่ยวกับการพัฒนาวัดตามหลักภavana ๔ เพื่อ สร้างเครือข่ายการเรียนรู้และความสามัคคีระหว่างวัด

๓. พัฒนาหลักสูตรอบรมภายในวัดตามกรอบภavana ๔ สามารถจัดทำคู่มือหรือหลักสูตรอบรมสำหรับพระภิกษุสามเณรและคณะกรรมการวัด โดยกำหนดเนื้อหาให้สอดคล้องกับทั้ง ๔ ภavana เพื่อสร้างความเข้าใจที่ตรงกัน

๔. นำแนวคิดภavana ๔ ไปใช้ในการแก้ไขปัญหาภายในองค์กรสงฆ์ ในการบริหารความขัดแย้งหรือการตัดสินใจ ควรใช้กระบวนการพิจารณาที่ครอบคลุมทั้งวินัย (กายภavana) คุณธรรม (ศีลภavana) ความสงบทางใจ (จิตตภavana) และเหตุผลรอบคอบ (ปัญญาภavana)

๕. พัฒนาวัดต้นแบบด้านความสามัคคีและสิ่งแวดล้อม ควรคัดเลือกวัดที่มีความพร้อมเพื่อพัฒนาเป็นต้นแบบการประยุกต์ใช้หลักภavana ๔ อย่างครบวงจร และขยายผลสู่เครือข่ายวัดอื่นในอำเภอ

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

๑. ศึกษารูปแบบการพัฒนาวัดด้วยหลักภavana ๔ ในเชิงเปรียบเทียบระหว่างอำเภอหรือจังหวัด เพื่อวิเคราะห์ความเหมือนและความแตกต่าง และสังเคราะห์เป็นรูปแบบการพัฒนาที่เหมาะสมในบริบทต่าง ๆ

๒. วิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) เพื่อนำหลักภavana ๔ ไปทดลองใช้จริง ควรมีการทดลองนำกรอบภavana ๔ ไปใช้ในวัดต้นแบบ พร้อมติดตามและประเมินผลอย่างเป็นระบบ เพื่อพิสูจน์ประสิทธิผลในเชิงประจักษ์

๓. ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จในการบูรณาการหลักภavana ๔ เช่น ภาวะผู้นำ ทุนทางสังคม ความร่วมมือของชุมชน หรือการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก

๔. พัฒนาเครื่องมือวัดความสามัคคีและคุณภาพการพัฒนาวัดตามหลักภavana ๔ เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ประเมินผลที่มีความชัดเจนและสามารถเปรียบเทียบได้ในระยะยาว

๕. ศึกษาการประยุกต์ใช้หลักภavana ๔ กับการพัฒนาองค์กรทางศาสนาในบริบทอื่น เช่น วัดในเขตเมือง วัดชายแดน หรือวัดที่มีบริบทพหุวัฒนธรรม เพื่อขยายองค์ความรู้ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

กองวิจัยพระพุทธศาสนา. (2562). รายงานการศึกษการพัฒนาวัดและชุมชนเชิงพุทธ.

กรุงเทพมหานคร: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2540). พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ).

กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551). การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธธรรม.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2559). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. กรุงเทพมหานคร: พลิตัม.

- พระมหาทองเจริญ สมจิตโต (สุตสี). (2562). รูปแบบการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชนในจังหวัดอุดรธานี. ใน วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาประสาท วีรพล (พลจำ). (2563). ภาวะผู้นำของเจ้าอาวาสกับการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชน จังหวัดเชียงใหม่ . ใน วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระอุกฤษ อุทาโน (เกตุแก้ว). (2564). ความพึงพอใจของประชาชนต่อการจัดการงานสาธารณูปการของวัดชาวเหนือ จังหวัดราชบุรี . ใน วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชกิจจานุเบกษา. (2505). พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2561). รายงานสถานการณ์และการบริหารจัดการวัดในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2555). การพัฒนาวัดและสังคมตามแนวพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2566). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (พ.ศ. 2566–2570). กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.